

ROLE OF THE FOREIGN ECONOMIC FACTOR IN THE REALIZATION BY TRANSFORMATIONAL COUNTRIES OF THE «STABLE DEVELOPMENT» CONCEPTION

Makukha S. N.

The role and importance of foreign economic relations in the realization of the stable development of transitive countries conception are considered in the article. The ways of the ensuring the optimum development of economic, social, ecological concept constituents on a provision of export innovation, power economies, use of updating energy sources, import substitution, attraction of foreign capital basis are represented.

***Key words:** world trade, export, import, stable development conception, alternative sources to energy, power economies, import substitution, high technology, foreign investments.*

УДК 330.1(477):177.5

ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ КЛАСОВОЇ СТРУКТУРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

***О. О. Чуприна**, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет*

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

***О. В. Овсієнко**, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет*

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Визначено сутність та форми соціальної мобільності населення. Досліджено закономірності соціальної мобільності в доіндустріальному, індустріальному та постіндустріальному суспільстві. Проаналізовано соціальну структуру населення в СРСР та сучасній Україні. Описано особливості формування нової класової структури українського суспільства.

***Ключові слова:** соціальна мобільність, висхідна та спадна мобільність, соціальна структура суспільства, класи, еліта, вищий, середній та нижчий клас.*

Постановка проблеми. Сучасне суспільство — живий організм, який досить швидко розвивається і змінюється. При цьому його економічні та соціальні трансформації здійснюються під взаємним впливом, зумовлюють одна одну. Потужні економічні зрушення, що відбуваються в Україні протягом останніх двадцяти п'яти років, викликали суттєві зміни у соціальній структурі всього суспільства та значною мірою позначилися на соціальному статусі окремих громадян, що у свою чергу визначає перспективи подальшого соціально-економічного розвитку країни в майбутньому. Все це актуалізує дослідження соціальної мобільності в сучасній Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз стану соціальної структури суспільства та напрямів її трансформацій є предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. Серед них в першу чергу слід назвати Ю. Волкова, В. Добренькова, Л. Ільчука, Н. Коваліска, А. Колота, Е. Лібанову, С. Тютюнникову, Н. Холода, О. Чернегу, Л. Шевченко, В. Юрчишина та ін. [1–9; 11].

Формулювання цілей. Метою статті є визначення передумов, особливостей та наслідків соціальних зрушень, які відбулися під час ринкових трансформацій в Україні, а також дослідження сучасної структури українського суспільства, аналіз кількісного та якісного складу окремих соціальних груп.

Вклад основного матеріалу. Для будь-якого людського суспільства характерним був і залишається нерівномірний розподіл багатства, обов'язків, прав та можливостей між його членами. Розміщення індивідів та соціальних груп зверху вниз горизонтальними шарами (стратами) за ознаками рівня доходу, освіти, професійного престижу та обсягу влади називають соціальною стратифікацією [5, с. 31]. Всі системи стратифікації, що історично склалися, можна поділити на дві групи: закриті та відкриті. Закрита система передбачає повну або майже повну неможливість зміни становища окремого індивіда в суспільній ієрархії. У відкритій системі стратифікації, навпаки, індивіди можуть досить легко та без суттєвих перешкод змінювати свій соціальний статус [4, с. 234].

Процес переміщення окремих індивідів або їх груп у суспільстві називається *соціальною мобільністю*. Її головними причинами виступають, з одного боку, безпосередня непостійність та змінюваність соціальної структури суспільства, а з другого — індивідуальні особливості та здібності окремих осіб [2, с. 266]. Виділяють такі форми соціальної мобільності: вертикальна та горизонтальна; індивідуальна та групова; внутрішньопоколінна та міжпоколінна; стихійна та організована; потенційна та реальна.

Вертикальна мобільність — це таке соціальне переміщення індивіда або групи, яке супроводжується підвищенням або зниженням їх соціального стану. Горизонтальна мобільність передбачає переміщення між суспільними верствами, які знаходяться на одному соціальному рівні [2, с. 266].

Індивідуальна мобільність має місце у разі, коли переміщення осіб мало пов'язані із загальносуспільними перетвореннями, а більшою мірою визначаються індивідуальними особливостями їх діяльності та розвитку. Групова мобільність передбачає колективні суспільні зрушення. Подібні перетворення, зокрема, можуть відбуватися внаслідок соціальних революцій або зміни політичних режимів, коли цілі класи підвищують або втрачають попередній рівень суспільної значущості [4, с. 426].

Внутрішньопоколінна мобільність — перехід індивіда з однієї соціальної групи в іншу протягом життя; міжпоколінна визначається через порівняння соціальних статусів батьків та дітей в певний однаковий період їх життя [2, с. 266].

Стихійна мобільність відбувається без участі держави, організована — за умови державного управління. При цьому остання може здійснюватися як за згодою індивідів, так і без неї [4, с. 426].

Потенційна мобільність розглядається як здатність, прагнення та намагання індивідів змінити свій соціальний стан. Часто вона виступає базою для реальної (фактичної) мобільності. Сутність останньої полягає в реальному соціальному переміщенні осіб [5, с. 141].

Для оцінювання соціальної мобільності використовують показники її обсягу, дистанції та напрямку. Перший з них визначається кількістю індивідів, що змінили свій статус. Цей показник може виступати і абсолютною величиною, що вимірюється безпосередньо кількістю осіб, і відносною, що визначається як їх частка у загальній чисельності населення країни або певної досліджуваної групи (вимірюється у відсотках). Дистанція мобільності показує, на яку кількість соціальних сходин змінилася суспільна позиція індивіда або групи. За напрямком, тобто спрямуванням руху, визначають висхідну, спадну та горизонтальну мобільності [4, с. 430].

Доіндустріальні суспільства характеризуються низькими масштабами соціальної мобільності. У деяких з них суспільні переміщення цілком неможливі (касти). Становлення та розвиток індустріальних суспільств супроводжуються, по-перше, зростанням рівня особистої свободи громадян; по-друге, стрімким нарощуванням виробничих можливостей економіки; по-третє, підвищенням ролі власних здібностей та зусиль індивідів стосовно досягнення певних соціально-економічних результатів. Усе це зумовлює значне підвищення соціальної мобільності.

Тенденція до нарощування обсягів та дистанції соціальних зрушень має зберегтися при формуванні постіндустріальних суспільств. Це пояснюється зростанням важливості знань та інформації, адже за таких умов соціальне становище індивіда в першу чергу має визначатися його власними інтелектуальними можливостями, а не досягненнями попередніх поколінь. Дійсно,

інтелектуальні можливості не є цілком і повністю власним досягненням окремих осіб. Значною мірою вони залежать від їх природних здібностей, рівня освіти та наполегливості, які у свою чергу багато в чому визначаються якостями, можливостями та зусиллями їх батьків і вчителів. Однак розвиток та становлення меритократії мають сприяти підвищенню соціальної мобільності. І лише тоді, коли індивідуальні здібності та зусилля стануть головними чинниками при визначенні соціального статусу індивіда, тільки тоді можна говорити про існування дійсно відкритих суспільств.

Отже, передусім масштаби суспільних зрушень обумовлюються рівнем розвитку продуктивних сил, а також ступенем економічної та політичної стабільності в країні. Але важливими є також наявність доступу населення до освіти, рівень народжуваності, наявність у батьків можливостей передавати свою політичну або економічну владу у спадок, культурні особливості, що визнають досягнення більш високого статусу мірилом життєвого успіху осіб, тощо.

Як уже зазначалося, перехід від аграрної до індустріальної економіки супроводжувався значними соціальними зрушеннями. Це стосувалося як вищих, так і нижчих класів. При цьому зміни в правлячому класі відбулися значно швидше: частина аристократичних родин не змогли втримати своїх позицій та перейшли до нижчих верств, натомість верхній шар поповнився за рахунок нової буржуазії — представників нижчих верств, що змогли швидко накопичити капітал, а також військових або революційних лідерів. На наступних етапах розвитку капіталістичних відносин подібні приклади швидкої висхідної мобільності стали рідкісними винятками. Що стосується процесів соціальної мобільності нижчих верств, то вона була тривалою, масштабною та мала груповий характер. Можна виділити дві «хвилі» соціальної мобільності в період становлення і функціонування індустріальних економік: від селян до робочих та від робочих до працівників розумової праці. При цьому другий етап можна вважати передвісником розвитку постіндустріального суспільства.

Таким чином, головним напрямком соціальної мобільності в умовах індустріального та становлення постіндустріального суспільства можна вважати висхідним напрямком. Це, звісно, не виключає спадних соціальних переміщень окремих індивідів і навіть їх груп, наприклад, представників вимираючих професій, або регіонів, що втратили свій ресурсний потенціал унаслідок виробничої діяльності людей або природних лих тощо. Однак загальна висхідна тенденція зберігається, внаслідок чого збільшується частка середнього та знижується частка нижчого класу. Тому профіль соціальної нерівності у сучасних розвинених країнах ромбоподібний: близько 5 % населення є багатими та становлять вищий клас, 80 % складають середній клас, 15 % належать до категорії бідних, тобто нижчого класу [4, с. 9].

Соціальна структура сучасної України нагадує трикутник: 1–2 % належать до вищого класу, 10–12 % мають середні доходи та представляють середній клас, всі інші, а це понад 85 % населення, мають бути віднесені до найбіднішого нижчого класу [10, с. 90]. Таке становище головною мірою є наслідком гострої системної кризи, що розпочалася наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. ХХ ст., яка у свою чергу виникла в результаті накопичення соціально-економічних та політичних проблем в СРСР.

Зміна політичного або економічного устрою завжди супроводжується значною соціальною мобільністю. Особливо чітко ця залежність прослідковується для вищого класу. Майже непроникний в стабільні періоди, в часи змін він стає дуже рухливим: нова еліта змінює стару. При цьому така зміна може бути як тотальною, так і частковою. ХХ століття було багатим для нашої країни на соціально-економічні, політичні та військові потрясіння: дві світові війни, соціалістична революція 1917 р., репресії, трансформаційні перетворення кінця 80-х — початку 90-х рр. Усе це сприяло частому оновленню вищого класу, породжуючи можливість для вихідців з нижчих класів потрапити на вершину суспільної піраміди. Таке становище викликало відчуття певної соціальної справедливості: найбільш талановиті, активні та віддані своїй справі мають можливість стрімко сходити вгору. Суспільство в такі періоди зазвичай є досить стабільним, адже відсутні вагомі причини для соціальних конфліктів.

Однак слід зазначити, що у 60-х — 80-х рр. ХХ ст. еліта почала «консервуватися»: можливості проникнення до її складу представників інших класів різко зменшувалися. У середині 70-х років висхідна мобільність набула характеру повільного руху заздалегідь визначеним шляхом по кар'єрних сходах. У цей період еліта остаточно «закрилася» від свого народу, приховуючи свої реальні статки та рівень життя. Бажання представників партійної верхівки відкрито, без остраху користуватися своїми привілеями та прагнення закріпити їх за своїми нащадками суперечили комуністичній ідеології, що стало однією з головних причин руйнування соціалістичної системи в СРСР.

Що ж стосується соціальної мобільності в нижчих класах, то в СРСР все відбувалося у повній відповідності із загальносвітовими тенденціями — дві висхідні хвилі: від колгоспника — до робітника; від робітника фізичної праці (колгоспника або робітника) — до працівника розумової праці (інтелігенції). Можна також стверджувати, що після Великої Вітчизняної війни характерною для нашої країни стає загальна тенденція до поліпшення рівня життя населення, зменшення частки бідних.

Так, А. Інкельс, який аналізував соціальну стратифікацію СРСР у 1950 р., поділив населення країни на такі групи [4, с. 131–132]:

1) правляча еліта — до її складу входили партійні, урядові та військові чиновники найвищого рангу, а також найвідоміші діячі науки і культури;

2) вища інтелігенція — чиновники високого рангу, вчені, артисти, письменники, технічні спеціалісти, що посідали високе місце в суспільстві, але не потрапили до першої групи;

3) масова інтелігенція — більшість професіоналів, бюрократи середнього рівня, керівники невеликих підприємств, молодші військові офіцери та ін.;

4) «білі комірці» — до їх складу входили службовці: бухгалтери, касири, клерки, керівники нижчих рівнів та ін.;

5) робочий клас — представники робітничих професій:

– робітнича «аристократія» — найбільш кваліфіковані робітники, праця яких була високопродуктивною та добре оплачувалася;

– рядові робітники — ті, хто мали середню кваліфікацію та середню заробітну плату;

– робітники, оплата праці яких була мінімальною через низьку кваліфікацію, безініціативність та незацікавленість у результатах своєї праці, часті порушення трудової дисципліни тощо;

б) селянство — робітники, зайняті у сільському господарстві, до складу яких були віднесені:

– успішні селяни — працівники провідних колгоспів, де технічна оснащеність, врожайність і рівень підготування кадрів були дуже високими та значно відрізнялися від середніх господарств;

– середні селяни — продуктивність їх праці та рівень життя були низькими.

Крім цього, А. Інкельс виділив резидуальну (залишкову) групу, що перебувала за межами формальної класової структури. До її складу входили позбавлені волі, які відбували покарання в трудових таборах та виправних колоніях.

При цьому класична тришарова структура може бути отримана шляхом об'єднання запропонованих А. Інкельсом груп. Так, Т. Заславська пропонує таке бачення структури радянського суспільства: вищий клас — представники вищої партійної, військової, державної та господарської бюрократії; середній клас — прошарок, що займався обслуговуванням верхівки; нижчий клас — всі інші, до нього належала переважна частина населення [4, с. 131–132].

На нашу думку, для визначення соціальної стратифікації в СРСР в 70-х — 80-х рр. ХХ ст. доцільно трансформувати класифікацію А. Інкельса, застосувавши підходи західних учених, зокрема Л. Уорнера та його послідовників [5, с. 46]. У результаті цього отримаємо таку тришарову структуру суспільства: вищий шар — правляча еліта та вища інтелігенція; середній шар — масова інтелігенція, «білі комірці», робітнича «аристократія», рядові робітники та

успішні селяни; нижчий шар — низькооплачувані робітники, середні селяни та резидуальна (залишкова) група. За такого поділу найчисленнішою стає не нижча, а середня група, що, з нашої точки зору, більшою мірою відповідає як тогочасним реаліям, так і закономірностям розвитку індустріальних суспільств.

Але структурні трансформації, що розпочалися наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. змінили цю тенденцію на протилежну. Руйнування старої адміністративно-командної системи було стрімким. Воно призвело до різкого збагачення однієї малочисельної частини населення та не менш стрімкого зубожіння іншої, до якої належала переважна більшість громадян країни.

Це був період надзвичайно швидких соціальних змін, який характеризувався значним ступенем невизначеності та непередбачуваності. Майже всі попередні досягнення індивідів: освіта, престиж професії, накопичене багатство у вигляді заощаджень вже не відігравали вирішальної ролі у визначенні класової приналежності людини. Важливими стали наявність влади (близькість до державних структур), а також індивідуальні якості осіб. Соціальні статуси змішалися. Рівень доходів часто не відповідав престижу професії, освіті та досвіду. Тому як самим індивідам, так і науковцям дуже було складно визначити, кого до якої соціальної групи слід відносити. Хтось асоціював себе з класом, до якого він належав раніше, хтось — із новим класом, хтось коливався між цими двома точками зору. Такі складності із соціальною самоідентифікацією зумовили нездатність індивідів чітко усвідомлювати свої класові інтереси, а отже, намагатися їх відстоювати.

Перерозподіл державного майна був здійснений на користь невеликої групи осіб, більшість яких посідали керівні посади в державному секторі, та часто відбувався з порушенням законодавства. Головним інтересом вищого класу стало перетворення своїх владних повноважень на матеріальні цінності та забезпечення своєї безпеки після втрати посади. Реалізувати ці інтереси в межах чинного законодавства, навіть такого недосконалого, як в Україні, досить складно. Тому представники вищого класу українського суспільства не були зацікавлені в розбудові правової держави, боротьбі з корупцією та тіньовим сектором, створенні дієвої та справедливої судової системи тощо. На жаль, ця тенденція зберігається й досьогодні.

Новий середній клас характеризується нечисленністю та значною неоднорідністю. Його представниками можна вважати державних службовців середньої ланки, керівників державних підприємств, підприємців, провідних лікарів, викладачів престижних вищих навчальних закладів, успішних представників творчої інтелігенції, а також зайнятих у сфері інформаційних технологій. Середній клас у розвиненому суспільстві — оплот демократії, основ-

ний захисник громадянських прав і свобод. Соціально-економічні умови, що склалися в Україні, навпаки, перетворили його на співучасника корупційних та тіншових схем, співучасника вимушеного, а іноді активного та зацікавленого. Подібна ситуація робить середній клас підконтрольним, залежним та безпечним для вищого.

Нижчий клас в Україні численний та дуже неоднорідний. Це і збіднілі представники колишнього середнього класу (лікарі, вчителі, інженери, військові, державні службовці нижчої ланки, висококваліфіковані робітники, заможні селяни тощо), і рядові робітники та селени, і більшість пенсіонерів, і представники андеркласу. Подібна ситуація свідчить про вкрай низький рівень життя більшої частини українського суспільства і є наслідком стрімкого зубожіння населення країни на початку 90-х роках ХХ ст.

Така неоднорідність є однією з причин низької соціальної активності представників цього класу, але не головною. Головні ж причини полягають в іншому. По-перше, представники цього класу не встигають пристосовуватися до швидких змін в умовах свого існування. Для них нагальною стає проблема безпосереднього виживання, а бажання відстоювати свої інтереси відходить на другий план. По-друге, їм часто нав'язують хибні мотиви для боротьби: мова, національність, територія проживання, прихильність до певних політичних партій тощо. Ситуація ускладнюється зневірою громадян у можливість справедливості та рівності перед законом. Порядність, чесність, відповідальність як моральні норми людської поведінки в сучасному українському суспільстві визнаються переважно такими, що заважають досягненню життєвих цілей, а ті, хто їх порушує, не дістають суспільного осуду і можуть так робити і надалі. Тому в умовах, коли «кожен за себе» класова солідарність задля захисту своїх прав і свобод видається чимось малоімовірним.

Висновки. Викладене дозволяє охарактеризувати українське суспільство як незріле, а його соціальну структуру — як нестабільну, швидко змінювану, з відсутніми чіткими межами між окремими класами та дуже великою часткою нижчого класу. Подібні характеристики пов'язані з процесами економічної трансформації і тією чи іншою мірою притаманні всім перехідним суспільствам. Україна проходить складний шлях руйнування старої та формування нової суспільної структури. Поява нових і зміна ролі вже існуючих соціальних груп супроводжуються формуванням нових зв'язків між ними. Важливою характеристикою зрілого суспільства є усвідомлення окремими індивідами своїх класових інтересів та здатність їх захищати. Українське суспільство є незрілим за цією ознакою. Подібне становище вимагає змін. Але проводити справжні реформи в суспільстві сучасні українські політики не зацікавлені.

На нашу думку, така ситуація не вічна. По-перше, подальше економічне зростання можливе тільки за умови збільшення сукупного попиту, що вимагає підвищення реальних доходів населення. По-друге, посилення вимог до якості робочої сили змусить державу і олігархів збільшити витрати на освіту та охорону здоров'я. Наслідком цього може стати підвищення рівня життя населення та зростання частки середнього класу за рахунок зниження частки нижчого. Тобто, якщо не спрямоване державне втручання, то логіка економічного розвитку рано чи пізно призведе до зростання добробуту і трансформації соціальної структури в Україні відповідно до зразків розвинених індустріальних суспільств. Але природний перебіг цього процесу забере значно більше часу, поглиблюючи і без того істотне відставання України від провідних економік світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. ; за ред. Л. С. Шевченко. — Х. : Право, 2010. — 448 с.
2. Волков, Ю. Г. Социология : учебник для студ. вузов / Ю. Г. Волков, В. И. Добренёв, В. Н. Нечипуренко, А. В. Попов ; за ред. В. И. Добренёва. — М. : Гардарики, 2003. — 512 с.
3. Демографічні чинники бідності : монографія / за ред. Е. М. Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2009. — 184 с.
4. Добренёв, В. И. Социология: социальная структура и стратификация / В. И. Добренёв. — М. : ИНФРА-М, 2000. — 536 с.
5. Коваліско, Н. В. Основи соціальної стратифікації : навч. посібник / Н. В. Коваліско — Львів : Магнолія, 2006, 2007. — 328 с.
6. Колот, А. Міфи соціальної політики, або з чого слід розпочати формування нової моделі [Електронний ресурс] / А. Колот // Дзеркало тижня. — 2010. — 23 січ. — № 2. — Режим доступу : <http://dt.ua/articles/59002>.
7. Соціальна політика в умовах поглиблення соціальної нерівності в Україні : монографія / за заг. ред. Ільчука Л. І. та ін. — К. ; Херсон : Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2010. — 376 с.
8. Холод, Н. М. Розподіл доходів та бідність у перехідних економіках : монографія / Н. М. Холод. — Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. — 442 с.
9. Чернега, О. Б. Глобальна бідність: масштаби, тенденції і загрози розвитку : монографія / О. Б. Чернега, В. В. Опалько. — Донецьк : ДонНУЕТ, 2010. — 235 с.
10. Чуприна, О. О. Соціальна нерівність і бідність в Україні / О. О. Чуприна // Вісн. Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Економічна теорія та право. — Х. : Право, 2011. — № 2 (5). — С. 83–92.
11. Юрчишин, В. Консервація розбіжності у рівнях номінальних доходів населення [Електронний ресурс] / В. Юрчишин. — Режим доступу : http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=112&op_id=1694.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ СОЦИАЛЬНОЙ МОБИЛЬНОСТИ И ФОРМИРОВАНИЯ КЛАССОВОЙ СТРУКТУРЫ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Чуприна Е. А., Овсиенко О. В.

Определены сущность и формы социальной мобильности населения. Исследованы закономерности социальной мобильности в доиндустриальных, индустриальных и постиндустриальных обществах. Проанализирована социальная структура населения в СССР и современной Украине. Описаны особенности формирования новой классовой структуры украинского общества.

Ключевые слова: социальная мобильность, восходящая и нисходящая мобильность, социальная структура общества, классы, элита, высший, средний и низший класс.

THE ECONOMIC FACTORS OF THE SOCIAL MOBILITY AND OF THE MODERN UKRAINIAN SOCIETY CLASS STRUCTURE FORMING

Chuprina O. O., Ovsienko O. V.

In work the fundamental nature and the forms of the population social mobility are defined; the social mobility laws in pre-industrial, industrial and post-industrial societies are explored; the analysis of the population social structure in USSR and in modern Ukraine is carried out; the features of forming of the new class structure of Ukrainian society are described.

Key words: social mobility, ascending and descending mobility, social structure of society, classes, elite, higher, middle and low class.

УДК 330.341.1

СОЦІАЛЬНО-ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕКОНОМІЧНИХ СУБ'ЄКТІВ ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ

О. О. Набатова, кандидат економічних наук

Національний університет

«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Розкрито зміст поняття «соціально-інноваційна діяльність», схарактеризовано її види та напрямки. Визначено основні фактори, що впливають на